

Kulturmiljøer

Beskrivelse af kommuneplanens beskyttelsesværdige kulturmiljøer

Nr. 1, Daugbjerg – Mønsted

Udpegningsgrundlag

Kulturmiljøet omfatter Daugbjerg kalkgruber samt Mønsted kalkgruber og kalkværk og området mellem Daugbjerg og Mønsted. Kalkminerne, landskabet og produktionsanlæggene viser, hvordan kalken som råstof i undergrunden i stor skala er blevet udvundet både før og efter industrialiseringen.

Kalkbrydning og kalkbrænding ved Daugbjerg og Mønsted begyndte sandsynligvis i 1200-tallet. Fra 1600-tallet og de næste 250 år forsynede kalkminerne hele Midtjylland med brændt kalk. Egnens bønder brød kalken i underjordiske gruber, kvinderne bar den

ud, og kalkbrænderne brændte den i primitive skaktovne. Lyng fra Alheden blev brugt som brændsel. Den brændte kalk fyldtes i tønder, og kalkvognene kørte så langt som op i Himmerland og ned til Kongeåen.

På initiativ af kong Frederik d. 6. forsøgte Det kgl. Danske Husholdningsselskab omkring år 1830 at effektivisere kalkudvindingen. Et anlæg med muret skakt og hejseværk blev dog hurtigt opgivet. Derimod blev 1872 et skæbneår for de mange små privatejede kalkværker, idet et selskab opkøbte hovedparten af værkerne i Mønsted og etablerede industriel råstofudvinding og kalkproduktion. A/S De jyske Kalkværker byggede et værk med seks højovne og anlagde sporet til kalkvogne i minegangene. Råstofudnyttelse fra de underjordiske gruber ophørte i 1953.

Kulturmiljøets aktuelle tilstand

Kalkgruberne i Daugbjerg blev aldrig industrielt udnyttet og her er åbent til en kalkgrube med lave og smalle gange. I Mønsted er den bevarede del af det industrielle kalkværk restaureret. Kalkgruberne under jorden er i Mønsted formet af den industrielle minedrift med høje og brede gange, der har gennemskåret bøndernes gamle minegange. Et virvar af mere end 60 km minegange løber på kryds og tværs dybt i undergrunden. Over jorden findes i hele området mellem Mønsted og Daugbjerg et utal af gamle indgange og jordfaldshuller.

Dette "månelandskab" er bedst bevaret i plantager og ådale, og plantagerne skjuler også mange hulveje, der fortæller om transport med brændsel og brændt kalk til og fra skaktovne gennem århundreder.

Sårbarhed

Mønsted kalkgruber ejes af staten. Kalkværket er fredet. Daugbjerg kalkgruber er i privateje. Især plantager yder beskyttelse for gamle minenedgange og hulveje, hvorimod kultursporene er sårbare i det åbne land. Tilsammen en meget værdifuld kulturarv over råstofudnyttelse i Danmark.

Yderligere oplysninger/litteratur

Per Bugge Vegger: Minedrift i Midtjylland. 2010.

Finn H. Lauridsen: Det kgl. Landhusholdningsselskab og kalkværkerne i Daugbjerg og Mønsted. I: Fra Viborg Amt, 1953.

Finn H. Lauridsen: Fra Grav og Grube. Upubliceret afhandling, Erhvervsarkivet Århus.

Nr. 2, Kongenshus

Udpegningsgrundlag

Kulturmiljøet omfatter, Kongenshus hede og Mindepark, Resenfelde og Sejbæk gårde samt vadested og hulveje ved Resen Bæk. Kongenshus Hede, en 13 km² stor, fredet hede og mindepark mellem Viborg og Holstebro blev indviet i 1953. I Mindeparken er rejst en sten for hvert af de nørrejske hede herreder og -sogne samt 321 mindesten for 1200 hedeopdyrkere. For enden af dalen findes en mindesten for et halvt hundrede mænd knyttet til hedeopdyrkningen. Hedearealet er den sidste større rest af den gamle Alhede og besidder væsentlige kulturarvsværdier til belysning af historien om kultivering af det danske hedelandskab.

Resenfelde

Da de sydtyske kolonister ankom til Alheden, krævede de at bo i to store landsbyer. Hedejorden var dog så dårlig, at beboerne i Havredal og Grønhøj måtte opdyrke jordlodder langt herfra for at få et tilstrækkeligt udbytte. De lange afstande betød, at en del gårde i begge landsbyer få år senere blev flyttet længere ud på heden. Blandt de nye landsbyer var Resenfelde, der bestod af fire nedbrudte gårde fra Grønhøj. Stednavnet Felde er i øvrigt et gammelt dansk ord for vadested, og henviser til det gamle hedevejsforløb over dalbunden lige bag for bebyggelsen.

Sejbækgård

Det gamle landevejsforløb mellem Silkeborg og Skive slyngede sig oprindeligt igennem gårdspladsen på Sejbækgård. Gårdens gamle stuehus er revet ned.

Vadested og hulveje ved Resen Bæk

På lokaliteten gik tidligere trafikken mellem Karup og kalkgruberne i Daugbjerg og Mønsted samt "Kalkvejen", som løber fra Daugbjerg og møder hærvejen ved Knudstrup.

Kulturmiljøets aktuelle tilstand

Ingen af de oprindelige koloniseringsgårde er bevaret i Resenfelde. Men som tidligere kolonistbebyggelse besidder lokaliteten en væsentlig kulturhistorisk fortællerværdi.

Sårbarhed

Kongenshus Mindepark er afhængig af landsskabspleje. I Resenfelde vil en opbrydning af bebyggelsesstrukturen være ødelæggende for den betydelige kulturhistoriske fortællerværdi lokaliteten repræsenterer. Vadested og hulveje i området ved Resen Bæk er sårbar over for tilgroning, ny beplantning samt ændringer af terrænforholdene.

Yderligere oplysninger/litteratur

Matthiessen, Hugo: Viborg-veje – Studier og vandringer, 1933.

Friis, Achton: De Danske Land Bd. II., 1944.

Jacobsen, Chr.: Fra Alheden, 1990.

Andersen, Vald., Alheden med Frederiks Sogns historie, 1953.

Trap Danmark Bd. VII, 5. udg. 1962.

Kartoffeltyskerne i Resenfelde, 2003

Nr. 3, Karup - Kølvrå - Gedhus

Udpegningsgrundlag

Karup helligkilde og Karup kirke tæt på overfartsstedet ved Karup å udgør et beskedent, men værdifuldt senmiddelalderligt kulturmiljø. Kølvrå ved flyvebasen og krigsgravene ved Gedhus omfatter kulturarv fra årene kort efter 2. verdenskrig.

Karup kirke var omkring år 1500 en imponerende korsformet valfartskirke. Kirken afsluttedes mod øst med et tresidet kor, skibet var 36 m langt, og mellem de to kors arme var der 27 m. Mod vest afsluttedes kirken med et tårn, og på sydsiden lå våbenhuset.

Det store kirkebyggeri skyldtes, at helligkilden ved Karup kirke var en af landets mest søgte i slutningen af middelalderen. Pilgrimme begyndte at søge til Vor Frue Helligkilde, efter at en blind mand havde badet sine øjne i kildens vand og derefter fik synet tilbage.

De bodsøgende kunne få syv års syndsforladelse, hvis de købte et afladsbrev på stedet.

Ved kilden lå et kapel, hvoraf brolægningen blev afdækket 1906. Tilstrømningen skabte også handel og markedsliv i Karup. I nyere tid er Karup å nær det gamle overfartssted blevet udnyttet til engvanding og elproduktion. Kølvrå opstod i 1950. I opbygningen af det danske flyvevåben var Flyvestation Karup central, og de ansatte ønskede boliger tæt på arbejdspladsen. Kølvrå blev planlagt som en mønsterby helt fra grunden. Kurvede veje, der endte i T-kryds sikrede en høj trafikikkerhed, og torvet var landets første butikstorv, hvor forretningerne lå samlet med en "gågade". Skolen var ekstra lydisoleret af hensyn til støjen fra jettflyene. Også en jernbanestation blev anlagt ved Herning-Viborg banen.

Flygtningegravene ved Gedhus er forbundet med masseflugten fra Østpreussen under de russiske troppers fremrykning i vinteren 1944-45. 238.010 flygtninge kom til Danmark; af dem blev næsten 25.000 anbragt i store flygtningelejre i Gedhus og Grove. Lejrene eksisterede frem til 1949. De svageste døde under opholdet. Af dem blev 1.185 begravet på kirkegården ved Gedhus; langt de fleste er børnegrave.

Kulturmiljøets aktuelle tilstand

To tredjedele af Karup kirke forsvandt i 1740'erne, efter at herremanden til Aunsbjerg havde købt den på en auktion. Bygningen var forfalden, og den reducerede udgave, som vi kender i dag, passede bedre til det lille hedesogn. Området med Vor Frue Helligkilde befinder sig i en privat have, men der er offentlig adgang.

Byplanstrukturen i Kølvrås midte er fortsat næsten intakt. Dog er der langt færre forretninger, og skolen er lukket.

Den tyske flygtningekirkegård ved Gedhus er beplantet med lyng fra Lüneburg Heide, og de oprindelige trækors er skiftet ud med granitkors.

Sårbarhed

Kulturarvmiljøet med kirken, kilden, åen, overfartsstedet og det åbne område syd for kirken udgør en sammenhæng, som er presset af moderne omgivelser. Adgangen til kilden bør bevares og eventuelt forbedres.

I Kølvrå skal den oprindelige byplan respekteres.

Flygtningekirkegården vedligeholdes efter en aftale mellem den danske og tyske regering frem til 2061.

Yderligere oplysninger/litteratur

Viborg Bogen 2007. Jesper Hjermand. Fra Vor Frue Kirke i Karup.

Fra Viborg Amt 1985. Stig Holting. Vor Frue af Karup - 500 års minde.

Nr. 4, Stendal, Havredal og Ulvedal Plantager

Udpegningsgrundlag

Udpegningsgrundlaget omfatter Alhedens Kongeskov (i dag Stendal, Havredal og Ulvedal Plantager) samt kolonistbyen Grønhøj. Alhedens Kongeskov omfatter væsentlige kulturspor fra de første skovrejsninger på Alheden. Området byder på talrige kulturspor fra forhistorisk tid frem til skovrejsningens afslutning i 1827.

I 1788 gav Chr. den 7. ordre til de første skovrejsninger på heden. I 1827 var tilplantningen overstået. De tre plantager stod nu tilsået med granskov, og blev under et benævnt som Alhedens Kongeskov. Skovrejsningen og den senere fredning af området har værnet en række værdifulde kulturspor mod senere tiders kultivering af landskabet.

Hærvejsstrøget Gulhøje

Alhedens Kongeskov gemmer på et væld af gamle hulveje, vadesteder og hærvejsstrøg. Fra enkeltgravskulturen er der i den østlige kant af Havredal Plantage bevaret et unikt bælte af høje, der omfatter mere end 40 enkeltgravshøje. Højene er placeret i en nordsydlig retning og markerer med hærvejsstrøget Gulhøje sandsynligvis den oprindelige linjeføring af Hærvejen. Højrækken slutter i Stendal Plantage ved en klynge små gravhøje.

Når højene er bevaret skyldes det, at området aldrig har været intenst opdyrket. I det kultiverede landskab uden for plantagen er kun enkelte høje i linjeføringen bevaret. De fleste er overpløjet eller forsvundet i forbindelse med vej- og jernbaneanlæggelse.

I middelalderen flyttede trafikken mod vest til et vadested over Stendalen vest for den nuværende dæmning. Her viser de mange hulveje, at der har været kørende trafik. Flere rester af kvægfølge tyder også på stuedrift fra Salling.

Vindal-vejene i Ulvedal Plantage

Anseligt system af middelalderlige hulvejsforløb på især den sydlige del af Åresvad/Vindalsænkningen. Stendal-vejen. Et gammelt vejforløb i området nord for Stendalgård udgør et afsnit af det hærvejsforløb, der begynder ved Stenrøgel/Gråmose.

Hulveje og hærvejsstrøg

Lige nord for vadestedet ved Ulvedal Rasteplads ses et af landets bedst bevarede hærvejspartier. Dybe hulvejsspor løber i snesevis op gennem skovbakkerne både øst og vest for Hovedvejen.

Skovdiger

Flere steder i plantagerne støder man på velbevarede skovdiger. Digerne stammer fra skovrejsningens første tid, hvor folkene, der plantede, hvert år inddigede et nyt hedeareal til såning med frø fra skoven.

Bygninger

Kolonistgården Stendalgård samt Skovfogedhuset i Ulvedal er tegnet af den kendte arkitekt Hack Kampmann. Hovedhus, sidefløje og omgivende beplantning fremtræder som et fint eksempel på en ældre embedsbolig fra de statslige skovplantningers store tid. Også tjenesteboliger knyttet til Skovfogedhuset udgør, i en sammenhæng med hovedbygningerne, et væsentligt kulturmiljø, der vidner om en tid, hvor lønnen hovedsageligt bestod af det, tjenestejorden kunne yde, hvorfor boligerne også har tilknyttet lade og stald.

Grønhøj, Frederiks og Havredal

Kolonistbyen Grønhøj blev grundlagt 1760, hvor staten bekostede opførelsen af 30 gårde til sydtyske familier, som kongen havde inviteret herop, for at de skulle opdyrke Alheden. Den anden kolonistby, Havredal, fik 29 gårde. Mellem de to byer opførtes Frederiks Kirke, der skulle være fælles Gudshus for de i alt 88 familier, skønt familierne i Havredal tilhørte de reformerte, og Grønhøj-familierne var luthersk-evangeliske. Koloniseringen af Alheden forblev længe yderst problematisk, men det lykkedes de tyske familier at opnå et tåleligt udbytte ved at dyrke kartofler, som de i stort omfang solgte på torvet i Viborg. Deraf navnet kartoffeltyskere.

Kulturmiljøets aktuelle tilstand

Plantagerne forvaltes af Naturstyrelsen. Under skovdriften tages der vide hensyn til skovens udseende samt til bevaring af kulturhistoriske værdier. Høje og hærvejsstrøg er tydeligt markeret, efter Naturstyrelsen i de seneste år har valgt at fjerne beplantningen omkring og imellem højene. Skovdigerne fremstår generelt velbevarede. Stendalgård og Skovridergården ejes af Naturstyrelsen, der har ansvaret for deres vedligehold.

Grønhøj har kun svage spor af den oprindelige byplan. Mest markant er Grønhøj Kro. Kongenshus Hede er fredet med det formål at bevare hedevegetation og landskabsformer i området. Ca. 1.150 ha af heden afgræsses årligt af op mod 1000 får. En del af de ugræssede arealer plejes af Hedeselskabet. Afbrænding af arealer med gammel lyng varetages af Viborg Kommune.

Sårbarhed

Alhedens plantager forvaltes af Naturstyrelsen. De væsentlige kulturspor og -miljøer i området er fredet og anses ikke som værende truet.

Yderligere oplysninger/litteratur:

Andersen, Valdemar: Alheden med Frederiks Sogns historie, Kolding 1953.

Burmeister, Maj: Hærvejen i Viborg Amt – Analyse og planforslag, Fredningsplanudvalget for Viborg Amt, 1978.

Jacobsen, Christian: Fra Alheden, Viborg 1990.

Kulturstyrelsen - Fund og fortidsminder: <http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/>

Naturstyrelsen: Alhedens Plantager – Karup. Skov- og Naturstyrelsen nr. 74, 1993.

Lidegaard, Mads: Hærvejen i Viborg Amt, Schultz Forlag 1975.

Nielsen, Jørgen: Alhedens Kongeskov, Blicheregnens Museum, 1982.

Trap, J. P. DANMARK, 5. udg., Gads Forlag 1962.

Oplæg til fredningsplan 1985-96. Viborg Amtsråd, udvalget for teknik og miljø.

Nr. 5, Hald – Dollerup – Hald Ege

Udpegningsgrundlag

Kulturmiljøet omfatter en sammenhængende borg- og godshistorie med de tre middelaldervoldsteder Brattingsborg, Niels Bugges Hald og Jørgen Friis' Hald, Hald Hovedgård med haveanlæg og

godslandskab fra 1700-årene og den strategiske placering ved Hærvejen og Margrethe kapel på østsiden af Hald sø. Dollerup mølle giver et indblik i den industrielle kulturarv, mens "Folkekuren Hald Ege" er unikt i nationalt og internationalt forsorgshistorie.

Det ældste Hald, Brattingsborg

Jordrester af borganlæg, der sandsynligvis er fra de urolige tider fra midten 1200-tallet og godt hundrede år frem. Den mindre borgbanke mod syd har rummet beboelseshuse, stalde og lader. På den større banke har givetvis ligget et stort firkantet trætårn, som var borgherrens sidste forsvarsmulighed under et angreb.

Det 2. Hald, Niels Bugges Hald

Cirkelrund borgbanke på lavtliggende område ved søkanten, sandsynligvis opført eller udbygget af adelsmanden Niels Bugge, der købte Hald i 1346. Borgen har omfattet forsvarstårn samt beboelseshuse og økonomibygninger som bageri, køkken, bryggeri og depoter.

Det 3. Hald, Jørgen Friis' Hald

Borganlæg anlagt af Viborg-bispen Jørgen Friis i 1520'erne på en ca. 30 x 80 m stor ø i Hald Sø. Borgpladsen er omgivet af mægtige volde, som skulle modstå kuglerne fra det nye kanonvåben ved middelalderens slutning. En vindebro regulerede færdslen til og fra borgen. En "vandport" i øst tjente som udfaldsport til søen. På vestvolden ses rester af et stort tårn, en kanonrondel, med fangekælder. På borgpladsen har ligget teglstens- og bindingsværksbygninger med boliger, køkkener og forrådsrum. Borgen forfalder i 1600-tallet og nedrives år 1703, på nær rester af tårnet.

Hald Hovedgård – det 5. Hald

Hovedbygningen fra omkring år 1778 blev opført af godsejer Frederik Schinkel. I parken ligger to små havepavilloner, som var en del af et herregårdsbyggeri i bindingsværk (det 4. Hald) der blev nedrevet 1795-1798.

Sct. Margrethe Kapel

Kapellet lå i kapeldalen på østsiden af Hald sø, tæt på ét af mange hærvejsforløb. Det nævnes i 1493 og omtales som ruin i 1623. I nærheden sprang en helligkilde opkaldt efter denne hellige Margrethe.

Dollerup Mølle

Vandmøllen blev 1851 indrettet med uldspinderi. Ulden kom fra de store fåreflokke på hederne i Lysgård herred. Dollerup Møllens Tricotage fabrik ekspanderede helt frem til 1920'erne, og fabrikken blev helt central i afviklingen af hosebinder-traditionen og skabelsen af det midtjyske tekstileventyr. År 1900 var tricotage fabrikken egnens industrielle flagskib. I 1940'erne og 50'erne rantes de store fabriksbygninger af flere brande; efter en brand i 1956 blev spinderiet ikke genopført. Fabrikken lukkede i 1967.

Folkekuren i Hald Ege

"De røde barakker" i Hald Ege blev opført under 1. verdenskrig af Dansk Røde Kors som lazaretlejr for krigsfanger fra østfronten. I mellemkrigstiden var de røde bygninger indrettet som folkekuranstalt for gigt- og nervepatienter. Under og efter 2. verdenskrig har de røde bygninger bl.a. været hjemsted for krigsfanger samt ungarske og bosniske flygtninge. Dramatiske begivenheder i Europas historie knytter sig således på særlig vis til den røde barakby i egeskoven.

Kulturmiljøets aktuelle tilstand

Det ældste Hald, Brattingsborg, ses tydeligt i landskabet, som et dobbelt voldsted ca. 60 x 40 m stort, vel fra højmiddelalder omkring 1250-1400. Der er ikke bevaret bygningslevn over jorden. Niels Bugges Hald består af en næsten cirkelrund borgbanke med en diameter på ca. 80 m omgivet af en tør voldgrav og en vold. Der er ikke bevaret bygningslevn over jorden.

På borgplateauet på Jørgen Friis' Hald er bevaret enkelte ruiner. Af tårnet er der kun svage rester; langt hovedparten af det vi ser i dag, er nyere restaureringer. Dele af porthuset er udgravet og istandsat i 2007-09. Inde i voldene ligger flere rum, der giver adgang til de bevarede skydeskår på flankerne. Vandporten blev udgravet i 1911 og i 2011. I sidste omgang blev loftet restaureret. Hald Hovedgård består foruden hovedbygningen fra 1778 også af rester af det barokke haveanlæg samt de to små havehuse fra det fjerde Hald. Der er endvidere nyere og ældre avlsbygninger (Hald laden).

Ved Margrethe Kapel er der alene bevaret en let forhøjning i terrænet, hvor der stikker nogle kampesten frem. De angiver, hvor det ca. 19 x 9,5 m store kapel har befundet sig.

Fabrikskomplekset Dollerup Mølles Tricotage fabrik præges af stærkt forfald.

I den tidligere Folkekuren Hald Ege anvendes nogle af "de røde barakker" i dag som private boliger, mens andre er hjemsted for forskellige institutioner.

Sårbarhed

Området omkring de 5 Hald'er er helt unikt med væsentlige kulturarvsværdier, tidsmæssigt fra tidlig middelalder og frem til 1900-tallet. En omfattende rammeplan (kortlægger muligheder og begrænsninger for området) er under udarbejdelse, bl.a. med sigte på at øge formidlingen for historien m.m. Rammeplanen gennemgår de eksisterende fredninger, både af natur- og kulturhistoriske karakter. "De røde barakker" i Hald Ege fremtræder fortsat som en væsentlig kulturhistorisk enhed og bør sikres som sådan.

Yderligere oplysninger/litteratur

De fem Hald'er er beskrevet i rammeplan 2012 (ved Viborg Kommune, Naturstyrelsen og Kulturstyrelsen).

Fra Viborg Amt. 1954. M.E. Gulddal. Hald.

Valdemar Andersen: Hald Hovedgaard. 1977.

Chr. Jacobsen: Hald. 1985.

nr. 6, Tange Sø

Udpegningsgrundlag

Tange sø med opstemningen, Tangeværket, ledningstracé og funktionærboliger er væsentlige kulturarvs værdier, som belyser elektricitetens historie i Danmark. Pramdragerstien er et kulturspor, som fortæller om transporten i Midtjylland.

Tangeværket - Gudenåcentralen

Tangeværket blev opført som Danmarks største vandkraftværk i årene 1918-1920. Byggeriet betød en radikal ændring af det eksisterende kulturlandskab, idet Gudenåen blev stemmet op og Tange Sø opstod som vandressource for værkets store vandturbiner, der producerer elektricitet. Et landbrugsområde og transportvejen på Gudenåen med pramfart og ladepladser forsvandt til fordel for søen og elektricitetsværket. Industrianlægget og de fem funktionærboliger blev tegnet af arkitekt Søren Vig-Nielsen. Gudenåcentralen var Jyllands første store højspændingsværk, og med anvendelsen af vekselstrøm kunne også landområderne elektrificeres.

Pramdragerstien

1800-tallets midte var pramfartens storhedstid med op til 120 pramme sejlen på Gudenåen. En pramdragersti til mænd og heste var anlagt langs åen for at trække prammene opstrøms fra Randers til Silkeborg. Transporten på vandvejen var en af forudsætningerne for en industriel udvikling i Silkeborg, hvor Drewsen i 1844 grundlagde Silkeborg Papirfabrik. Anlæggelsen af jernbaner i sidste del af århundredet reducerede pramfartens betydning i Midtjylland.

Kulturmiljøets aktuelle tilstand

Gudenåcentralen er et af Danmarks væsentligste tekniske vandbygningsværker. Det fremstår fortsat som en helhed, omfattende Gudenåen, søen, dæmningen, indløbskanalen, elektricitetsværket og funktionærboligerne. Elektricitetsværkets bygningsmasse udtrykker velproportioneret og gedigent dansk industriarkitektur, som er bevaret intakt. Energimuseets placering på stedet sikrer en formidling af høj kvalitet. Pramdragerstien er fredet og bevaret som natursti.

Sårbarhed

Dæmning, kanal og kraftværk er fredet. Imidlertid er bevaringen af Tangeværket som autentisk kraftværk afhængig af en fortsat udnyttelse af Gudenåens vandressourcer. Funktionærboligerne skønnes bevaringsværdige, men en lokalplan er ikke udarbejdet.

Wistoft, B., m.fl.: Elektricitetens århundrede. Dansk Elforsynings Historie. Bd.1.

Wistoft, B.: Tange sø og Kulturmiljøet. Elmuseets årsskrift 1995.

Nielsen, K. B.: Lyset kom – men land forgik. Gudenåcentralen 1918-1993. 1993.

Jacobsen, C.: Gudenå, pramfart, kraftværk. 1983.

Nr. 7, Skjern – Tindbæk – Karmark

Udpegningsgrundlag

Kulturmiljøet omfatter Skjern Voldsted, Skjern hovedgård, Karmark Mølle og Skjern kirke med runesten. Stedet udgør et gammelt trafikalt knudepunkt med overfart over Nørreåen, hvilket gjorde det strategisk betydningsfuldt for magtens mænd fra vikingetid og frem til 1600-årene. Det nærliggende område ved Tindbæk Hestehave gemmer på væsentlige spor fra oldtiden.

Skjern Voldsted

Voldstedet er resterne efter Skjern Slot, der blev opført eller forstærket af rigets marsk, Peder Vendelbo i ufredsårene omkring år 1335. Fæstningen var omsluttet af dobbelte volde og grave i et fugtigt terræn, hvorfra der var kontrol med vadestedet og frit udsigt langs Nørreåen.

Skjern Slot stod i 300 år. Det blev betegnet som Østjyllands stærkest befæstede borg; i alle årene ejet af Peder Vendelbos slægt, der tilhørte den danske højadel. Først med fremkomsten af effektive kanoner "sank slottet i grus". Det skete sandsynligvis i 1627, hvor kejserlige tyske tropper fra opkastede skanser i nærheden beskød borgen og satte den i brand.

Skjern Hovedgård

Efter fæstningens ødelæggelse blev byggemateriale fra slottet anvendt til at opføre tre gårde på den jord, hvor Skjern Hovedgård nu ligger. Gårdene, som blev kaldt Skjern by, blev nedlagt i 1692, og Skjern Hovedgård oprettet. Hovedbygningen står endnu, og den er opført af materiale fra borgruinen.

Skjern Kirke med de to runesten

Lille romansk kvadrestens kirke fra omkring år 1200, klassisk beliggende i ådalen tæt på vadestedet (broen). Blandt inventaret en ung gotisk bispefigur fra 1300-tallet. I vikingetid og højmiddelalder har

der ligget en bebyggelse – muligvis en stormandsgård - ved kirken. Muligvis er denne gård forløber til Skjern Slot. Ved våbenhuset står to markante runesten, som sandsynligvis oprindeligt stod ved selve vadestedet.

Karmark Vandmølle

Den nuværende vandmølle blev opført i 1802 eller 1809. Ydermure er sat med egetømmer i bindingsværk og brændte teglsten. Stuehuset er opført 1814, ydermure i bindingsværk. Laden opført 1863, 25 fags bindingsværkshus med lersten og brændte sten. Vognport/ svinehus, en 25 fags delvis bindingsværkshus, er ikke dateret. Karmark (Skjern) Vandmølle har historisk tilknytning til Skjern Slot. Allerede 1425 omtales en mølle ved Skjern. Møllen blev 1802 etableret med underfaldshjul, men allerede 1812 ombygges den til overfaldsmølle. I den forbindelse opstemmes søen.

Tindbæk Hestehave

Arkæologer har afdækket 125 m oldtidsvej på tværs af det blødeste parti mellem Nørreåens nordside ved Årup og til Tindbæk Hestehave; anlagt omkring år 1000 f. Kr. og anvendt/vedligeholdt frem mod ca. år 0. Der er gravpladser og bebyggelser fra yngre jernalder (ca. 400 e. Kr.) og bebyggelse fra yngre stenalder mellem Årup og Nørreåen. Nord for Hestehaven er en fredet langdysse fra yngre stenalder (ca. 3500 f.Kr.). Langs nordsiden af Nørreådalen og omkring Tindbæk, samt i Hestehaven er der flere fredede gravhøje, som er anlagt og eventuelt udbygget i perioden fra sen yngre stenalder til ældre bronzealder (2800 f. Kr.-1100 f. Kr.). nogle af gravhøjene er genanvendt i yngre bronzealder (1100-500 f.Kr.), hvor der er nedsat gravurner i og langs nogle af højene.

Kulturmiljøets aktuelle tilstand

Skjern Voldsted og Hovedgård

Slotsruinen og borgbanken er gradvist rippet for materialer siden 1627. Tegl og andet byggemateriale er anvendt til opførelse af Skjern by (efter 1627) og Skjern Hovedgård fra 1692. I 1840'erne lod ejeren af Skjern i hundredvis af vognlæs jord og murbrokker fra borgbanken køre ud på marken vest for ruinen for at hæve og forbedre boniteten på det fugtige areal. Murværk blev derved blotlagt og underlagt yderligere nedbrydning i tiden herefter. Resterne af en jordvold sydvest for borgruinen, kaldet "svenske volden" (hvorfra de kejserlige tropper beskød borgen) er ligeledes forsvundet. Synligt i dag er den nedslidte borgbanke og antydningen af den oprindelige adgangsvej (vase) over mod det nuværende Skjern Hovedgård. Skjern Hovedgård drives som privat landbrug.

Skjern Kirke

Skjern Kirke er med en beliggenhed på et plateau nær vej og bro i Nørreådalen et klassisk eksempel som vadestedskirke i de midtjyske ådale. Kulturhistorisk interessant er også sammenhængen mellem sognekirken, en evt. tidligere stormandsgård, runestenerne, der blev rejst af en lokal stormandslægt og Skjern Slot, idet sognet breder sig på begge sider af Nørreåen. Dette er sjældent, idet åløb næsten altid danner skel.

Karmark Mølle

I midten af 1980'erne gennemgik bygningskomplekset en gennemgribende restaurering under tilsyn af Viborg Museum, Planstyrelsen og Nationalmuseet. Efter restaureringen fremstod Karmark Vandmølle som et meget helstøbt anlæg fra begyndelsen af 1800-tallet i midtjysk byggeskik med bindingsværk og stråtækte tage. Karmark Mølle drives i dag som privat landbrug. Ejendommens jordtilliggende udgør 83 ha, søens areal er ca. 4. ha.

Tindbæk Hestehave

Oldtidsvejen knytter sig til overfart over Nørreåen, men vejen er tildækket igen. Synligt for offentligheden i landskabet ved Hestehaven er kun langdyssen fra yngre stenalder, samt gravhøjene ved Tindbæk, langs nordsiden af ådalen og de fredede gravhøje i Hestehaven.

Sårbarhed

Sammenhængen mellem vadested, kirke, runesten, voldsted, hovedgård og mølle bør bevares og eventuelt forbedres.

Den private ejendom Karmark Mølle med vandmølle, stuehus, lade og svinehus blev fredet i 1959. I 2011 blev fredningen udvidet til også at omfatte bagsluse, fraløbsrende, vandhjul, dæmning og mølledam. Udvidelsen skulle sikre Karmark Mølles fortsatte funktion som vandmølle og bidrage til oplevelsen af det samlede kulturmiljø.

Yderligere oplysninger/litteratur

KUML 2010. Skjern slot. Jan Kock og Mette Svart Kristensen, En undersøgelse af en borg og dens omgivelser gennem middelalder og renæssance.

Fra Viborg Amt. 1953. E. Poulsen, Om Skjern slot og gods.

Trap Danmark 1962. Viborg Amt, bd. VII.

Fra Runesten til runesten i Midtjylland. 2000. Mette Iversen, På opdagelse i vikingernes landskab. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, NM. 1843. Rasmus H. Kruuse, Nørrejyllands Mærkværdigheder i det 19. Aarhundrede.

Antikvarisk-Topografisk Arkiv, NM. 1927. Martin Borch, Gammelskjern. Skjern sogn, Middelsom herred. Viborg Amt.

Nr. 8, Bruunshaab Mølle og Nørreådal

Udpegningsgrundlag

Bruunshaab mølle med industrianlægget og mølledam ved Søndermølle å, Subæk og Vibæk møller samt hulveje, pramhus, ladepladser og jernbanespor i Nørreådal udgør et klassisk midtjysk kulturmiljø fra industriens barndom. I området findes tillige en væsentlig gruppe af oldtidshøje.

Industrianlægget ved Bruunshaab

Ved den gamle Åle mølle byggede fabrikant Johannes Ivar Bruun i 1821 Bruunshaab Klædefabrik med vandkraften som energikilde. Nær avlsbygningerne til Åle mølle anlagde han et teglværk. I 1830 købte han Skovsgård, plantede Skovsgård skov for at sikre sig tømmer for fremtiden og opstemmede Vibæk å for at etablere Vibæk Mølle som filialfabrik. Subæk Mølle var oprindelige kornmølle, men fungerede en kort tid i 1840'erne som papirfabrik. Placering af fabrikker i midtjyske ådale var før dampkraftens epoke nødvendigt for at sikre sig en stabil energikilde, men placeringen var tit forbundet med svære transportforhold

samt problemer med rekruttering af arbejdskraft. I 1829-32 anlagde fabrikant Bruun derfor ladepladser og stiftede et rederi med pramfart på Nørreåen, hvorved varer kunne transporteres mellem Bruunshaab og Randers havn. Fra ladepladsen ved Pramhus i kanten af Skovsgård skov blev også anlagt vejforbindelse til Viborg. Nær de to klædefabrikker opførte Bruun omkring 30 arbejderboliger for at kunne rekruttere arbejdskraft langvejsfra. Subæk mølle blev i 1850 indrettet som maskinfabrik for landbrugsmaskiner. I 1880 blev her fattiggård. Bruunshaab Klædefabrik gik konkurs i 1913. Tre år senere indrettede fabrikant Janus Smidt en papfabrik i bygningerne. Åens vand blev brugt ved papproduktionen. Jernbaneforbindelsen mellem Viborg og Mariager, som løb gennem Nørreådal, åbnede i 1927 og forbedrede i væsentlig grad transportforholdene for papfabrikken.

Oldtidshøjene ved Bruunshaab

Mellem Bruunshaab og Sdr. Rind findes en af de bedst bevarede højgrupper i Danmark, idet der er bevaret og fredet 24 ud af de mindst 30 gravhøje, der oprindeligt var i området. Her kan man få et indtryk af hvor tæt og hvor mange høje, der oprindeligt har været mange steder i det danske kulturlandskab. Højgruppen er formodentlig dannet gennem et længere tidsrum, hvor den første høj

kan have været "Kongehøjen", der oprindeligt rummede en ca. 5.000 år gammel stor jættestue med to kamre. Navnet har højen fået fordi kong Frederik den Sjette "undersøgte" kamrene i 1820'erne. Enkelte fund fra plyndringen af kamrene befinder sig i dag på Nationalmuseet. Mange af de øvrige gravhøje er formodentlig rejst for ca. 4.500 år siden i enkeltgravskulturen, hvilket blandt andet er påvist gennem fundet af en stridsøkse fra en af de få overpløjede gravhøje. Det må antages, at flere høje enten er anlagt eller udvidet for ca. 3.500 år siden i ældre bronzealder og højene kan i øvrigt senere have været genbrugt til nedsættelser af urner og jordfæstegrave.

Kulturmiljøets aktuelle tilstand

I Bruunshaab ligger det gamle fabriksanlæg fortsat ved mølledammen og åen. Fabriksbygningen er dog genopført efter en brand i 1909, i dag fungerer den som arbejdende fabriksmuseum under navnet Bruunshaab Gl. Papfabrik. Direktørboligen er kun undergået få ændringer siden fabrikkens grundlæggelse, mens lager- og pakhushbygningerne er ændret en del og i dag indrettet til ejerlejligheder. Af de oprindelige arbejderhuse findes der kun to langhuse tilbage langs Vinkelvej. Det ene - som er indrettet til købmandshandel - er kraftigt ombygget. Subæk mølle og Vibæk mølle er private beboelser. Den gamle mølledam ved Vibæk blev ved anlæggelsen af jernbanen i 1927 gennemskåret af banelegemet. Banesporet gennem Nørreådalene fungerer i dag som cykelsti. Ved pramhuset er der ikke meget tilbage af kanalen og ladepladsen. Enkelte hulveje findes i skoven bag pramhuset.

Sårbarhed

Industrikomplekset i ådalene ved Bruunshaab er det klassiske eksempel på menneskers initiativ for at udnytte naturens energiresourcer i tiden før dampmaskinen tog over. Fabriksbygningernes placering ved mølledammen udgør en helhed, hvor eventuelt nybyggeri må tilpasses med varsomhed. Et stort aktiv for stedet er, at fabrikken med det gamle transmissionssystem og de gamle papmaskiner i dag fungerer som arbejdende fabriksmuseum. Vejsporene ved den gamle ladeplads ved pramhuset bør beskyttes.

Yderligere oplysninger/litteratur

Viborg leksikon 8. Henning Ringgaard Lauridsen: Viborgs industrihistorie 1742-1990

Nr. 9, Viborg

Udpegningsgrundlag

Kulturmiljøet omfatter Viborgs middelalderlige bykerne, Borgvold og Asmild kloster, som tilsammen er meget værdifuld til forståelse af, hvordan en af Danmarks ældste købstæder er opstået og har fået sit særpræg. Viborgs opståen hænger sammen med beliggenheden ved hævevejen midt i Jylland. Her samledes de jyske folkestammer allerede i vikingetid til tingsmøder og ofringer og for at handle. Da Viborg blev by for godt 1.000 år siden, kom de fælles institutioner til at forme byen med landsting, adelsgårde, markeder, katedral, kirker og klostre. Torvene, de smalle middelaldergader og de mange institutionsbygninger kendetegner fortsat det beskyttelsesværdige bymiljø.

Viborg domkirke

Bygningen af katedralen blev indledt omkring år 1130. Af den oprindelige kirke er kun krypten bevaret. En række brande hærgede domkirken. Den voldsomste brand var i 1726, og i 1866-76 blev det meste af kirken revet ned og genopført i romansk stil. Kunstneren Joakim Skovgaards fresco malerier med bibelhistoriske fortællinger udsmykker kirkens indre.

Borgvold og området ved Brænderigården

Borgbanken er rest af borganlæg, som kong Erik Menved opførte år 1313 for at kontrollere Viborg Landsting og knægte jydernes stivsind. Et kongsgårds område - dateret fra 1018 - med håndværksbygninger ved Søndersø nedenfor Brænderigården blev givetvis forladt som følge af søens opstemning i 1313.

Asmild kloster

Asmild kirke fra 1000-tallet er eneste tilbageværende bygning fra augustiner-nonnernes kloster i Asmild. I højmiddelalderen lå bispens gård i Asmild.

Kulturmiljøets aktuelle tilstand

Viborgs bykerne har fortsat middelalderlige gadeforløb samt gårde og institutionsbygninger fra flere århundreder. Kvarteret mellem Nytorv og Gammeltorv udgør en vis arkitektonisk helhed med de mange barokbygninger, opført efter den store brand i 1726. Ikke mindst Sct. Mogens Gade har høj kulturhistorisk fortællerværdi, idet bygningerne i gadeforløbet omfatter huse og gårde fra de ældste middelalderlige stenhuse, over renæssance og barok til nyere tids arkitektur. Endvidere er der et "socialt forløb" med et spænd fra fornemme institutionsbygninger og domiciler til simple håndværkerhuse og tidligere avlsgårde.

Sårbarhed

Bevaringsplan fra 1979 omfatter den gamle bykerne. En række bygninger og fortidsminder er fredede. Flere af de væsentlige institutionsbygninger er imidlertid blevet tømt for deres oprindelige funktioner. Den fremtidige indretning af byrummene kræver stor varsomhed for at bevare helhedsindtrykket.

Yderligere oplysninger/litteratur

Lauridsen, Henning Ringgaard (red.): Viborgs historie 1-3, (1997-1999).

Nr. 10, Tjele Hovedgård

Udpegningsgrundlag

Tjele Gods med herskabsbeboelse og parkanlæg, avlsbygninger, marker, sø og skove, funktionærboliger og arbejderhuse samt Tjele Kirke og Tjele Mølle udgør et markant midtjysk herregårdsmiljø. Hovedbygningen på Tjele Gods er et uregelmæssigt anlæg i 1 og 2 stokværk; marksten, røde sten, bindingsværk og tegltag. Ældst er "Sønderhus" fra før år 1500 med velbevarede kalkmalerier; huset blev slemt tilredt af skipper Clements folk under Grevens Fejde (1534) men atter istandsat. Østfløjens lave del er fra ca. 1550, østfløjens høje del ca. 1580, den hvide hovedbygning med port ca. 1585. Hestestald i bindingsværk fra 1612. Avlsbygningerne er uregelmæssige tilføjelser og nybyggeri, der strækker sig hele vejen op i tid. Parken er på 17 tdr. land. Her er desuden lindealléer, lindelysthus og dam.

Godset omfatter 1.000 ha landbrug og 1.700 ha skovbrug. Tjele Gods er centrum i et typisk herregårdslandskab med store marker, gammel skov, nyplantninger, strategisk anbragte arbejderhuse og funktionærboliger samt større gårde med egne jordarealer (Flarupgård, Tjele Hedegård, Vingegård). Tjele omtales allerede i 1300-tallet, hvor den lå som en hovedgård i landsbyen. I 1570'erne nedbrød rigsråd Jørgen Skram de øvrige tolv gårde i landsbyen og lagde jorden under godset. Tjele har været ejet af adelsslægterne Basse, Løvenbalk, Skram, Grubbe, Levetzau og Lüttichau. Sidstnævnte slægt overtog Tjele i 1737 og har ejet det siden.

Tjele er egnens berømteste herregård. Det skyldes, at fru Marie Grubbe til Tjele er uadødeliggjort i dansk litteratur. Ludvig Holberg, Steen St. Blicher, H.C. Andersen, J.P. Jacobsen og sidst Juliane Preisler har skildret Marie Grubbes sociale deroute.

Tjele Kirke har oprindelig romansk skib. En gennemgribende ombygning og udvidelse er sket 1573, hvor adelsmanden Erik Skram nedbrød et tårn og to kapeller ved Johanitter klosterkirken i Viborg for at benytte materialerne ved Tjele Kirke. Kirkens indre er præget af de skiftende adelslægter på godset; mest imponerende er det barokke epitafium (mindesmærke anbragt tæt ved en grav, på væggene i kirke eller gravkapel) i hvidt og sort marmor og alabast over Geert Diderich Levetzau, død 1737.

Kulturmiljøets aktuelle tilstand

Godset drives som landbrug og skovbrug. Bygningerne er velholdte.

Sårbarhed

Hovedbygninger og hestestald er fredet.

Yderligere oplysninger/litteratur

Steen Estvad Petersen, Danske herregårde. Bygninger, have, landskaber. 1980.

H.H. Engqvist, En midtjysk herregårds bygningshistorie. 1974.

Nr. 11, Hjarbæk Fjord

Udpegningsgrundlag

Herregårdene Tårupgård og Lynderupgård, færgelejet ved Sundstup og Kvols, Hjarbæk med havn og sommerhusområde, mergelleje i Kølsen og tanghus ved Virksund samt køkkenmøddinger langs kysten rummer alle kulturarvsværdier, som relaterer til Hjarbæk Fjord og Limfjordslandet.

Tårupgård og Lynderupgård

Tårupgård er et trefløjet anlæg omgivet af voldgrav. Hovedfløjen er en renæssancebygning fra omkring år 1580, opført af rigskansler Niels Kaas. Sidefløjene er fra 1700-tallet. Tårup kirke, som ligger nær gården, har herskabsstole med adelslægten Kaas' våben (1579) samt herskabspulpitur (1682). Også Lynderupgårds hovedbygning ligger på et voldsted og er et smukt trefløjet renæssanceanlæg, opført af bindingsværk i to stokværk omkring 1540-50, efter at skipper Clements bondehær i 1534 havde nedbrændt godset. Gennem århundreder var studedriften af væsentlig økonomisk betydning for begge herregårde. Studene afgræssede de brede Limfjords enge og blev eksporteret ad Hærvejen til Hertugdømmerne.

Fjordbyer

Sundstrup er et gammelt fiskerleje og færgeleje ved overfartsstedet mellem Himmerland og Fjends. Færgen lå ved færgegården, hvorfra de rejsende blev roet over til færgehuset i Virksund. Kvols med ladeplads var hjemsted for fjordfiskernes både og landingssted for Limfjordens krejlere og kaagførere i deres fladbundede kaage, der fra tidligt forår til sent efterår fragtede varer mellem det vestlige Limfjordsland og Ålborg. Fra Kvols udskibedes især jydepotter, tørv, tegl og træsko.

Hjarbæk var allerede i middelalderen ladeplads, hvorfra Viborg købmænd og adelsfolk ind- og udførte varer ad søvejen; bl.a. Viborg Domkirkes leverancer af salt fra Læsø. I 1852 fik Hjarbæk en egentlig havn med toldbygning og pakhuse. Anlæggelsen af jernbanen fra Langå til Struer i 1864 reducerede imidlertid fragttaktiviteterne på havnen. Lokale fjordfiskerne benyttede den indtil

1960'erne, hvorefter fritidsfolket i stigende grad tog over med deres sjægte og lystbåde. Hjarbæk fik et sommerhusområde med små fritidshuse i bakkerne fra begyndelsen af 1900-tallet, og en badestrand blev anlagt i 1932.

Mergel og tang

I 1800-årene og begyndelsen af 1900-tallet bjærgede lodsejere langs østsiden af Hjarbæk Fjord hver efterår store mængder af tang. Tangen blev tørret og presset i tanghuse langs kysten, hvorefter tangen blev solgt til brug i madrasser. Ved Kølsen åbnede i 1907 et stort mergelleje. Merglen blev brudt og læsset på jernbanevogne af straffefanger fra Horsens Tugthus, som var udstationeret i Kølsen fangelejr. Lejren lukkede i 1932. På det tidspunkt var al merglen gravet ud og solgt til Alhedens Mergelselskab.

Kulturmiljøets aktuelle tilstand

Tårupgård og Lynderupgård er begge i privateje. Anlæggelsen af Virksunddæmningen i 1966 overflødiggjorde færgedriften. I dag er enkelte fiskere hjemmehørende i Sundstrup. Borgerforeningen er aktiv i renovering af tidligere fiskehytter, tanghus og fællesarealer.

I Kvols er den gamle ladeplads renoveret og vedligeholdt. Hjarbæk kendetegnes ved høj aktivitet med lystbåde og den særlige Limfjords sjægte. Sommerhusområdet er i vækst. Den tidligere toldbygning er fortsat i drift som kro. Ved Sundstrup er en enkelt af de gamle tanghuse istandsat og tilgængelig for offentligheden. Det tidligere mergelleje i Kølsen er synligt i landskabet. Bygninger fra fangekolonien eksisterer og er i privat eje.

Sårbarhed

Tårupgård og Lynderupgård er begge fredet. En bevarende lokalplan er gældende for Sundstrup. Det karakteristiske fjordmiljø med ladepladsen i Kvols er værdifuldt og bør værnes mod forstyrrende elementer.

Helhedsindtrykket i Hjarbæk er det beskedne med havnemiljø og småhuse i den lille fjordby.

Yderligere oplysninger

Midtjylland. Fra Salling til Djurs. Gyldendals egnsbeskrivelser 1978.

De danske kirker. Himmerland og Midtjylland. Gad. 1968.

Kirsten Kidde: Louns bredning og Hjarbæk fjord. Viborg Amt 1992.

Nr. 12, Simested ådal

Udpegningsgrundlag

Kulturmiljøet omfatter Menethorp landsby, Mindrup kirketomt, Møllesteder i Herredsdal, Skindersbro, Engvejen, Engbækgaard samt landsbyen Låstrup. Her lå også Rinds Herreds tingsted indtil 1688. Stigende træforbrug og misligholdelse af skovene var væsentlige årsager til at mange lokalsamfund mellem 1500- og 1800-tallet var plaget af sandflugt. For mange lokalsamfund var sandflugten en regulær naturkatastrofe, hvor landbrugsjord blev ødelagt og hele landsbyer forlagt. Kulturmiljøet her er et markant eksempel på at et lokalsamfund blev lagt øde af sandflugten.

Nedlagt landsby/kirketomt – Menethorp Landsby og Mindrup kirketomt

Menethorp landsby og dens kirke blev lagt øde på grund af sandflugten i 1500-tallet.

Kirkegårdsdigerne ses endnu tydeligt med tilslutning af to gravhøje, mens resterne af den nedbrudte kirkebygning kun anes som en forhøjning.

Møllesteder i Herredsdal

Ved Simested Å og Skinderup Møllebæk lå der i middelalderen tre møller: Herreds mølle, Mel mølle og Skinderup Mølle. I 1500-tallet da egnen blev hærget af sandflugt, blev mange landbrug lagt øde, møllerne kom til at mangle korn og måtte indstille driften.

Herreds mølle med hulvej Ved nordsiden af Skinderup Bæk, hvor vejen langs Simested Ådal løber forbi, spores forløbet af en mølledæmning. Et par hulvejsstrækninger fører fra nord ned mod møllebrohovedet.

Skinderup Mølle

Anseligt hovedhus fra ca. 1910-20 med smal gårdsplads omgivet af driftsbygninger, herunder et ældre møllehus. Vest for kommunevejen ligger en tilgroet mølledam.

Skinders Bro

Hulveje trækker dybe furer i skråningen ned mod Skinders Bro. Lokaliteten har været overgangssted siden oldtiden. Det ses tydeligt på de markante hulvejsstrøg, der løber ned over skrænterne på begge sider af åen samt på de to bronzealderhøje, Tinghøj og Galgehøj, der ligger tæt ved vejen. Ved Tinghøj på sydsiden af vejen afholdtes frem til 1688 Rinds Herreds ting. På Galgehøjen på den nordlige side af vejen eksekveredes de domme, der lød på dødsstraf. Det våde terræn omkring Skinders Bro, kunne også bruges som værn imod fjenden i ufredstider. I følge Rind Herreds Krønike kom det i 1627 til kamp mellem tyske soldater og en gruppe danske. En landsknægt stillede sig op på en høj og hånedede danskerne ved at trække bukserne ned og vise dem sin bare rumpe. Blandt danskerne var Bertel Skytte fra Lynderupgaard. Han sigtede med sin langbøsse og ramte tyskeren i bagdelen. Ved en udgravning i 1984 fandt Viborg Museum et skellet af en yngre mand hastigt nedkulet på stedet. I bækkenpartiet havde han en blykugle.

Engvejen mellem Skinders Bro – Borup og Låstrup

Den gamle engvej løber som en grusvej langs engdragskanten fra Låstrup til Sdr. Borup. Vejen fortsætter op til skovriderboligen og er på dette stykke asfalteret. Det videre vejforløb til Skinders Bro er grusbelagt. Passagestrøget over lille Vejle ved Låsstrup Passagen over Lille Vejle ved Simested Ådalens udmunding var allerede i middelalderen udbygget som vase (en kørebar vej i et sumpet område) med tilhørende træbro.

Låstrup

Låstrup ligger på nordsiden af Simested Ådal. Nord for byen rejser landskabet sig mod det højere liggende område. Syd for byen ligger åen omgivet af enge. Den lille kirke ligger højt i landskabet placeret højt over det gamle overfartssted. Placeringen af byen mellem det bakkede bagland og de lave engstrøg er med til at give byen dens særlige karakter. Den oprindelige bebyggelse langs bygaden består af mindre landsbyhuse og en række oprindelige gårde, hvoraf flere er delvist bevarede.

Kulturmiljøets aktuelle tilstand

Menethorp landsby og Mindrup kirketomt er begge fredede lokaliteter. Møllestederne ved Simested Å og Skinderup Møllebæk ligger i den fredede Simested Ådal. Skinderup Vandmølle anvendes i dag i produktionen af dambrugsørreder. Låstrups karakteristiske vejbystruktur er i store træk bevaret.

Sårbarhed

Områderne ved Minderup kirketomt, møllestederne i Herredsdal og Skinder Bro med hulveje er især sårbare overfor tilgroning, beplantning samt terrænrændringer.

Engvejen Låstrup – Borup – Skinder Bro kan ødelægges ved ændringer i belægningen ligesom

vejforlægninger kan være en trussel. Ny bebyggelse samt terrænændringer kan være ødelæggende for passagestrøget over Lille Vejle imens Enggården er særdeles sårbar i forhold til bygningsændringer.

I Låstrup er den ældre bebyggelsesstruktur sårbar i forhold til nedrivninger og ny bebyggelse.

Yderligere oplysninger/litteratur

Oplæg til fredningsplan 1985-96: Viborg Amtsråd, udvalget for teknik og miljø.

Trap Danmark, Bd. VII, 5. udg. 1962.

Ture i Viborg Amt: Fortiden i Rinds Herred.

Nr. 13, Stationsbyen Møldrup

Udpegningsgrundlag

Møldrup har den klassiske struktur for en mindre dansk stationsby. Byen opstod på Møldrupgårds mark, hvor Viborg-Løgstør-jernbanen fra 1893 kom til at krydse hovedvej 13. Over for stationen opførte en initiativrig købmand Møldrup Kro eller gæstgiveri.

I Jernbanegade og langs landevejen kom efterfølgende andelsmejeri, mølle med foderstofhandel, trælast, forretninger, elværk (1914), håndværk og småindustrier, der især indgik i andelstidens nye arbejdsdeling mellem land og by. Udviklingen gik hurtigst i de første to årtier af 1900-årene, hvor stationsbyen også blev det nye samlingssted for institutioner og foreninger; eksempelvis afholdshotel og missionshus.

I midten af 1900-årene var stationsbyen præget af stagnation. Persontransport ophørte på Løgstørbanen i 1959; godstrafikken fortsatte indtil 1999. Møldrup fik imidlertid en ny status efter kommunalreformen i 1970, hvilket betød, at nye offentlige institutioner blev placeret her.

Kulturmiljøets aktuelle tilstand

Stationsbyens grundstruktur ved stationen, hvor banen krydsede landevejen, er fortsat relativ intakt. Sporene på jernbanen blev taget op i 2005, og banelegemet er indviet som cykelsti. Det karakteristiske billede med stationsbygningen liggende over for gæstgiveriet findes tillige, om end stationsbygningen har fået fremmedartede tilføjelser, mens kroen/hotellet og flere andre bygninger i bymidten bærer præg af slitage.

I hovedgaden er de fleste af oprindelige ejendomme bevaret, således både tidligere mejeri, afholdshotel, maskinsnedkeri og forretninger, men de er i dag indrettet alene til beboelse.

Sårbarhed

Kommende byfornyelser bør respektere bykernens oprindelige struktur.

Nr. 14, Hvolris oldtidslandskab

Udpegningsgrundlag

Området ved Hvolris er et væsentligt forhistorisk kulturmiljø, idet landskabet har spor af menneskers liv gennem hele oldtiden. Oldtidslandskabet understøttes formidlingsmæssigt af den rekonstruerede Hvolris Jernalderlandsby i nærheden.

Oldtidslandskabet med spor efter bebyggelser, gravhøje, urnegrave og kultplads ligger på bakkerne

ud mod den brede Skals ådal. De ældste redskaber, som arkæologer har fundet, stammer fra mennesker, der levede her for ca. 6.000 år siden i yngre stenalder. De væsentligste spor i landskabet er to bronzealderhøje: Lille Bussehøj og Store Bussehøj.

Stenkredsene på Skovbakken

I yngre bronzealder tjente Skovbakken som gravplads for urnegrave ved den lille stenkreds (diameter 6 m.). Den store stenkreds (diameter 15 m.) indeslutter flere bålgruber fra jernalderen, ca. 100 f. Kr. Stencirklen tegner et magisk gærde omkring en kultisk plads, hvor jernalderfolket tilberedte en række måltider som led i religiøse handlinger. Muligvis årstidens fester. Ind mellem stenkredsene ligger grave fra omkring år 0.

Jernalderhuse – langhuse

Stolpehullerne markerer i alt ni huse, som har fulgt efter hinanden i løbet af de sidste par århundreder f. Kr.

Langhusene havde beboelsesdel, ildsted og stald. De rekonstruerede langhuse i Hvolris Jernalderlandsby er udformet efter disse.

På oldtidsområdet er også lokaliseret en bageovn fra middelalderen samt brolægning.

Kulturmiljøets aktuelle tilstand

Jernalderhuse, grave og stenkredse er markerede/blotlagte i oldtidslandskabet. Informationskilte er opstillet, og stier leder de besøgende rundt. Skilte, stolper, m.v., som skal angive fortidssporene, trænger til renovering. Den alsidige formidling i det nærliggende Hvolris Jernalderlandsby med udstillinger, skoletjeneste og levendegørelse er et væsentligt aktiv for området.

Sårbarhed

Oldtidsområdet er fredet. Viborg Museum har tilsyn.

Landsbyer med særlig kulturhistorie

[Bjerring](#)

[Dollerup](#)

[Gammelstrup](#)

[Havredal/Grønhøj](#)

[Sundstrup, Hjarbæk og Kvols](#)

[Vinkel](#)

[Vroue](#)

Kirkeomgivelser

Almind Kirke

Asmild Kirke

Bigum Kirke

Bjerring Kirke

Bjerringbro Kirke

Brandstrup Kirke

Daugbjerg Kirke

Dollerup Kirke

Elsborg Kirke

Feldingbjerg Kirke

Finderup Kirke

Fiskbæk Kirke

Fly Kirke

Frederiks Kirke

Gammelstrup Kirke

Gullev Kirke

Hammershøj Kirke

Hersom Kirke

Hjermind Kirke

Hjorthede Kirke

Hvam Kirke

Højbjerg Kirke

Ilgstø Kirke

Karup Kirke

Klejtrup Kirke

Kobberup Kirke

Kvols Kirke

Kvorning Kirke

Lee Kirke

Lindum Kirke

Lynderup Kirke

Lysgård Kirke

Løvel Kirke

Låstrup Kirke

Mammen Kirke

Mønsted Kirke

Nørre Vinge Kirke

Pederstrup Kirke

Ravnstrup Kirke

Resen Kirke

Romlund Kirke

Roum Kirke

Rødding Kirke

Sahl Kirke

Skals Kirke

Skjern Kirke

Smollerup Kirke

Sparkær Kirke

Sdr. Rind Kirke

Tapdrup Kirke

Tjele Kirke

Tårup Kirke

Ulbjerg Kirke

Vammen Kirke

Vejrum Kirke

Vester Bjerregrav Kirke

Vester Tostrup Kirke

Vindum Kirke

Vinkel Kirke

Viskum Kirke

Vorde Kirke

Vorning Kirke

Vridsted Kirke

Vroue Kirke

Ørum Kirke

Den gamle landsret i Viborg